

ԻՇԽԱՆԱՆԻՍՏ ՍՈԹՔԸ. ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ*

ԱՎԵՏԻՍ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Սոթք, միջնադար, մշակույթ, քրիստոնեություն, հուշարձաններ, պեղումներ, ամրոց, եկեղեցի, խաչքար, արձանադրություն, իշխանատոհմ:

Նախաբան

Սոթք գյուղը գտնվում է Հայաստանի Հանրապետության Գեղարքունիքի մարզի Հարավ-արևելքում: Ըստ Ստեփաննոս Օրբելյանի վարկածի՝ բնակավայրի անունը ծագում է Սոթքի լեռնանցքից դեպի Սևանի կողմը փչող ցուրտ քամու անունից¹:

Գյուղի միջով է անցնում առնվազն վերջին երկու հազարամյակներում Հայաստանի ռազմավարական ամենակարևոր ուղիներից մեկը՝ միջնադարյան Դվին-Պարտավ, իսկ այժմ՝ Վարդենիս-Մարտակետ քարավանային/ավտո ճանապարհը²:

Ռազմավարական և հարմարավետ դիրքի շնորհիվ անհիշելի ժամանակներից Սոթքը մշտապես եղել է Սևանի հարավարևելյան ավազանի քաղաքական ու մշակութային կենտրոններից մեկը: Այսօր էլ Սոթքը տարածաշրջանի խոշոր բնակավայրերից է և Գեղամասար խոշորացված համայնքի վարչական կենտրոնը:

Սևանա լճի հարավարևելյան ավազանը դեռևս մ. թ. ա. I դարից Հայտնի էր որպես Մեծ Հայքի թագավորության Ծավդեացոց իշխանություն, իսկ V դարից սկսում է հիշատակվել Սոթք գավառ անվամբ: Ըստ «Զորանամակի» նրանց վրա էր դրված երկրի հյուսիսային, ապա արևելյան սահմանադրուների պաշտպանության խնդիրը:

* Ներկայացվել է 14. I. 2021 թ.: ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Հայաստանի միջնադարյան Հնագիտության բաժնի Հայցորդ: Հոգվածը տպագրության է երաշխավորել ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող, պ. գ. թ. Արսեն Բորիսյանը (18. I. 2021 թ.): Ընդունվել է տպագրության 03. III. 2021 թ.:

¹ Ինչպես ցույց են տալիս ժամանակակից հիդրոդերևութաբանական դիտարկումները, Սոթքը Հայաստանի Հանրապետության ամենաուժեղ քամիներից մեկի ձևավորման շրջանն է (Ստեփաննոս Օրբելյան. Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 12, Ա. Հակոբյան, Ն. Մանգալյան, Ա. Համբարձումյան, Ա. Պողոսյան. Շրջակա միջավայրը և բնական պաշարները Հայաստանի Հանրապետությունում 2019 թվականին: Վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 2020, էջ 232):

² Ա. Գրիգորյան. Սոթք-1 ամրոցը և Դվին-Պարտավ առևտրական ճանապարհի սոթքյան հատվածը.- Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 3, Երևան, 2019, էջ 117-124:

«Աշխարհացոյցում» Սոթքը Սյունիքի հինգերորդ գավառն էր: Միջնադարյան Սոթքի հայկականության մասին են պատմում ոչ միայն շուրջ երկու տասնյակ գրավոր սկզբնաղբյուրները, այլև գյուղի ու շրջակայքի պատմական հուշարձանները՝ եկեղեցիները, խաչքարերը, հայատառ արձանագրությունները³:

Թուրք-պարսկական պատերազմների և քոչվոր ցեղերի հաճախակի դարձած ասպատակությունների հետևանքով XVIII դարում Սոթքը հայաթափվում է, իսկ Արևելյան Հայաստանը ուսական տիրապետության տակ անցնելուց հետո բնակեցվում է հիմնականում ելիզավետպոլի նահանգի տարբեր գավառներից այստեղ տեղափոխված կիսաքոչվորական մահմեդականներով: Վերջիններս, նաև պետական պարտադրանքով անցնելով նստակյաց կենսաձևի, տասնամյակներ շարունակ սխտեմատիկ վնասում կամ ոչնչացնում են տարածաշրջանի միջնադարյան հայկական մշակութային ու պատմաճարտարապետական հուշարձանների ենթակառուց:

Սոթքի հուշարձանների ուսումնասիրության պատմությունը

Սոթքի միջնադարյան հուշարձանների ուսումնասիրությունները սկսվել են դեռևս XIX դարի կեսերից՝ մասնավորապես Հովհաննես եպիսկոպոս Շահխաթունյանցի, Սարգիս արքեպիսկոպոս Զալալյանցի, Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցի և Հայր Ղևոնդ Ալիշանի ջանքերով: Նրանց տեղագրություններում առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դրվեցին տեղի պատմության, հայկական հնությունների և ժողովրդագրության մասին տվյալները⁴:

Այս արժեքավոր աշխատանքների շարքում հատկապես ստվարածավալ են Ղ. Ալիշանի «Սիսական: Տեղագրություն Սիւնեաց աշխարհի» և Մ. արքեպիսկոպոս Սմբատյանցի «Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գաւառի, որ այժմ Նոր Բայազիտ գաւառ» աշխատանքներում Սոթքին նվիրված հատվածները, որոնցում պատմահնագիտական ոճի տեղեկություններից բացի, հետաքրքրաշարժ են նաև գյուղի ժողովրդագրության և քրիստոնեական հուշարձանների հանդեպ մահմեդական բնակչության տրամադրությունների ներկայացումը:

Սոթքի պատմության և հուշարձանների ուսումնասիրությունները շարունակվեցին նաև XX դարում՝ Երվանդ Լալայանի ու Սեդրակ Բարխուդարյանի շնորհիվ: «Ազգագրական հանդեսի» համարներում Ե. Լալայանն անդրադառնում է Սոթք անվան ստուգաբանությանը, գյուղի տեղագրությանը, Ս. Աստվածածին եկեղեցուն և գերեզմանատան որոշ կոթողների հայատառ արձանագրություններին⁵: Նրա աշխատանքի կարևորությունը

³ Ա. Գրիգորյան. Պատմական Սոթքի վերաբերյալ միջնադարյան հայ պատմիչների հիշատակությունները. – ՊԲՀ, 2020, № 2, էջ 186–206:

⁴ Ղ. Ալիշան. Սիսական: Տեղագրություն Սիւնեաց աշխարհի, Վենետիկ, 1893, էջ 63–77, Մ. Սմբատյանց. Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գաւառի, որ այժմ Նոր-Բայազիտ գաւառ, Վաղարշապատ, 1895, էջ 592–596, 619–627:

⁵ Ե. Լալայան. Սեւան. – «Ազգագրական հանդէս» (Թիֆլիս), 1910, գիրք XIX, № 1, էջ 25–27:

Հատկապես այն է, որ նույն ոճով է նկարագրում գավառի բոլոր գյուղերը, այդ թվում՝ արևելյան լճեզերքի, որոնց պատմության վերաբերյալ տվյալներն առավել սակավ են⁶:

Սոթքի հայկական մշակութային ենթաշերտի բացահայտման առումով առավել ամբողջական և հիմնավոր է Ս. Բարխուդարյանի «Դիվան հայ վիմագրության» շարքի Գեղարքունիքին նվիրված IV պրակը, որտեղ հեղինակը ներկայացրել է գյուղի միջնադարյան հուշարձանները, վերծանել ինչպես նաև վերընթերցել ավելի քան երկու տասնյակ վիմագրեր⁷:

Իրենց ուսումնասիրություններում Սոթքի միջնադարյան պատմությանը և, հատկապես, նշանավոր իշխանատոհմերի պատմությանն են անդրադարձել նաև պատմաբաններ Աշոտ Հովհաննիսյանը, Բագրատ Ուլուբաբյանը, Ալեքսան Հակոբյանը և ուրիշներ⁸:

XIX–XX դդ. Սոթքի պատմական անցքերի վերաբերյալ մեծ արժեք ունեն պատմաբան Համլետ Հարությունյանի մենագրությունները⁹:

Սոթքի բրիտանական հուշարձանների պահպանության ուղղությամբ ևս տարբեր տարիներին կատարվել են մի շարք աշխատանքներ: Հիշատակության են արժանի հատկապես Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտեի՝ անխուսափելի կործանումից փրկելու համար 1926–1928 թթ. Ս. Աստվածածին եկեղեցում կատարված նորոգումները, ինչպես նաև հնադարյան-թանգարանի հիմնումը¹⁰: Ցավոք թանգարանի և այնտեղ հավաքված եզակի նմուշների հետագա ճակատագիրը մեզ անհայտ է:

Հուշարձանապահպան հաջորդ կարևոր գործը Պետական հուշարձանների պահպանության հայկական ընկերության կողմից Ս. Աստվածածին եկեղեցու մասնակի վերականգնումն էր 1986–1991 թթ.¹¹:

Ժողովրդագրական պատկերը

Սոթքի ժողովրդագրության և դրանց տեղաշարժերի վերաբերյալ պահպանված տվյալները պայմանականորեն բաժանվում են հետևյալ խմբերի.

- հայ միջնադարյան գրավոր սկզբնաղբյուրներ և վիմագրեր,
- XIX–XX դդ. տեղագրություններ,
- ցարական և խորհրդային մարդահամարներ,

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Ս. Բարխուդարյան. Գեղարքունիք. – «Դիվան հայ վիմագրության», պր. IV, Երևան, 1973, էջ 328–333:

⁸ Ա. Յովհաննիսյան. Գեղամայ եւ Ծարայ մելիքների տոհմը. – «Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի», գիրք Ա. եւ Բ., 1921–1922, էջ 105–113, Բ. Ուլուբաբյան. Խաչենի իշխանությունը X–XVI դարերում, Երևան, 1975, Ա. Յակոբյան. Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը բուն Աղուանքում եւ Հայոց Արեւելից կողմանքում անտիկից մինչեւ ԺԳ դար (պատմա-աղբիւրագիտական քննութիւն), Երևան, 2020:

⁹ Հ. Հարությունյան. Նոր Բայազետի գավառը 1828–1913 թթ., Երևան, 2008, նույնի՝ Նոր Բայազետի գավառը 1914–1920 թթ., Երևան, 2012:

¹⁰ Ա. Քալանթար. Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտե, Յերեվան, 1931, էջ 6:

¹¹ Վ. Հարությունյան. Ազգանվեր ջանքերի հանրագումարը, Երևան, 1999, էջ 25:

– Հնագիտական սկզբնաղբյուրներ:

Միջնադարյան գրավոր սկզբնաղբյուրների համաձայն՝ Սևանա լճի ողջ ավազանը, այդ թվում՝ Սոթքն ուներ միատարր հայ բնակչություն: Քաղաքական և մշակութային ազդեցություններն այստեղ առաջին հերթին Սյունիքի, ապա նաև Արցախի ու Արարատյան դաշտի կողմից էին: Թերևս, պայմանավորված աշխարհագրական սահմանային գոտում բարձր լեռնաշղթաների առկայության գործոնով, Սոթքում մշակութային և քաղաքական ազդեցություններն ամենաքիչը կարծես թե հյուսիսից ու արևելքից էին Ուտիքի կողմից: Միջնադարյան Սոթքն իրար հաջորդած հայկական մի շարք իշխանությունների կենտրոնն էր կամ ընկած էր դրանց ազդեցության գոտում¹²:

Սոթք գյուղից հայտնի են նաև շուրջ չորս տասնյակ հայատառ արձանագրություններ (եկեղեցու որմերին, խաչքարերին ու տապանաքարերին), որոնց ուսումնասիրությունը որևէ կասկած չի թողնում միջնադարյան Սոթքի հայկական պատկանելության և հայահոծ բնակավայր լինելու հարցում¹³:

Ուշադրության է արժանի Սոթքի հնագույն անվան՝ Ծավդեքի ստուգաբանության շուրջ գիտական քննարկումը: Հենվելով Ուխտանես եպիսկոպոսի ու Մխիթար Այրիվանեցու՝ չափազանց հակիրճ և ոչ միանշանակ հաղորդումների վրա, որոշ հետազոտողներ այն կապում են ծավդեացի կոչված ինչ-որ էթնիկ կամ կրոնական խմբի անվան հետ, որոնք միջնադարում հայացել են կամ վերադարձել Հայ առաքելական եկեղեցու հավատքին¹⁴: Այս վարկածը, սակայն, չափազանց կասկածելի է, քանի որ Սոթքի վերաբերյալ միջնադարյան մյուս ավելի մանրամասն անդրադարձեր կատարող աղբյուրներում այդ մասին որևէ տվյալ չկա¹⁵:

XIX–XX դդ. հայկական տեղագրություններում արտացոլված են այն տվյալները, որոնք հայտնի են Արևելյան Հայաստանի ուշ միջնադարյան պատմությունից: Ըստ դրանց, XVIII դ. Սոթքի տարածաշրջանը հայաթափվում է, իսկ XIX դ. սկզբին տեղի և շրջակա բնակավայրերում հաստատվում են թուրքական ու քրդական ծագում ունեցող տարբեր կիսաքոչվոր ցեղախմբեր:

Ժողովրդագրական նույն պատկերն են արտացոլում նաև ցարական ու խորհրդային մարդահամարները, որոնցում ներկայացված են տարբեր

¹² Ա. Յո վ հ ա ն ն ի ս ե ա ն. նշվ. աշխ., էջ 105–113, Բ. Ուլուբաբյան. Խաչենի իշխանությունը X–XVI դարերում, էջ 36–38, 47, 403–421:

¹³ Ա. Գրիգորյան. Նորահայտ վիմագրեր Սոթքի տարածաշրջանից. – Սեդրակ Բարխուդարյան–120 (գիտական հոգվածների ժողովածու), Երևան, 2019, էջ 56–64:

¹⁴ Մխիթար Այրիվանեցի. Պատմութիւն ժամանակագրական, Ս. Պետերբուրգ, 1867, էջ 65, Ուխտանես եպիսկոպոս. – Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԵ, Ժ դար. Պատմագրութիւն, գիրք Բ, Երևան, 2011, էջ 441–443 (պատմության այս հատվածից պահպանվել է միայն վերնագիրը), Վ. Բաղմանյան. Հայ-ծաթերի ծագումը. – vanuhiblog.wordpress.com:

¹⁵ Ա. Գրիգորյան. Պատմական Սոթքի վերաբերյալ միջնադարյան հայ պատմիչների հիշատակությունները, էջ 186–206:

տարիներին Սոթքի մահմեդական բնակչության հստակ թվաքանակը, սեռատարիքային կազմը և լրացուցիչ այլ մանրամասներ¹⁶:

Սոթքի ժողովրդագրական պատկերն արտացոլվում է նաև հնագիտական սկզբնաղբյուրներում: Հնագիտությունն օգնում է ոչ միայն տեսնելու միջնադարի տարբեր ժամանակահատվածներում տեղի ընդհանուր ժողովրդագրական պատկերը, այլ նաև մշակութային ազդեցությունները, բնակավայրի կառուցապատման ու քրիստոնեական լանդշաֆտի ձևավորման փուլերը:

Սոթքի հնագիտական սկզբնաղբյուրներն ունեն ժամանակագրական մեծ ընդգրկում. արտացոլում են բնակավայրի վաղ կամ նախապատմական, անտիկ-միջնադարյան և XIX–XX դդ. ժողովրդագրական պատկերները¹⁷:

Միջնադարյան Սոթքի իշխանատոհմերը

Միջնադարյան Սոթքի վերաբերյալ հիշատակությունները հիմնականում վերաբերվում են իրար հաջորդած իշխանական հզոր տոհմերի պատմությանը: Հաշվի առնելով այդ տոհմերի դերն ու կշիռը միջնադարյան Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքում՝ այն անքակտելիորեն կապված է հայ ժողովրդի պատմությանը:

Սկզբնաղբյուրներում հիշատակված Սոթքի հնագույն իշխանատոհմը Ծավդեացոց տոհմն է: Ամենայն հավանականությամբ, նրանց իշխանությունը հիմնականում տարածվել է Սևանա լճի ավազանում և Արցախում, իսկ կենտրոնը եղել է Ծաւղ/Սաւղք ավանը: Այս իշխանատոհմը հիշատակված է Հայաստանի 16 ընտիր իշխանական տների թվում, ովքեր Տրդատ թագավորի հրամանով Գրիգոր Լուսավորչին ուղեկցեցին դեպի Կեսարիա՝ քահանայապետ օծվելու¹⁸: Ուշագրավ է Մովսես Խորենացու՝ Ծավդեացոց տոհմի ծագումնաբանության վերաբերյալ վարկածը, ըստ որի՝ նրանք սերում էին Հայկի ծոռ Սիսակի ժառանգներից¹⁹: Երևի թե IV դ. կեսերին այս իշխանությունը թուլացել և տրոհվել է առանձին մանր իշխանությունների:

Ծավդեացի տոհմի մասին տվյալներ կան «Զորանամակում», Ագաթանգեղոսի, Մովսես Խորենացու, Մովսես Կաղանկատվացու, Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկի և Վարդան Վարդապետի պատմություններում²⁰:

Սոթքում հիշատակվող հաջորդ իշխանությունը Սողացի տոհմն է՝ վկայված «Զորանամակում»: Սա, որպես առանձին իշխանություն, թերևս, ձևավորվել է V դ.՝ միասնական Ծավդեացոց-Սողուկենե նահանգի՝ Արցախ

¹⁶ Զ. Կոբկոտյան. Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը վերջին հարյուրամյակում (1831–1931), Յերեվան, 1932, էջ 26–27, 110–111:

¹⁷ Դ. Միրիջանյան, Ա. Գրիգորյան. Միջնադարյան Սոթքը նորագույն հնագիտական հետազոտությունների լույսի ներքո. – «Էջմիածին», 2018, № 3, էջ 87–102:

¹⁸ Բ. Ուլուբաբյան. Պատմա-աշխարհագրական ճշգրտումներ. – «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1971, № 1, 176–186:

¹⁹ Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, աշխատ. Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Զրութիւնեանի, Տփղիս, 1913, էջ 113:

²⁰ Ա. Գրիգորյան. Պատմական Սոթքի վերաբերյալ միջնադարյան հայ պատմիչների հիշատակությունները, էջ 186–206:

ու Սյունիք առանձին նահանգների բաժանումից հետո և ներառվել Սյունիքի կազմում՝ որպես Սոթք գավառ²¹:

XIII դ. սկզբին Սոթքի տարածաշրջանում հաստատվում է Զաքարե և Իվանե Զաքարյանների քույր Դոփի ու Հասանի ամուսնությունը ստեղծված Դոփյան իշխանական տոհմը: Դոփյանների տիրությունները տարածվում էին Վերին Խաչենում ու Սևանա լճի ավազանում: Այս տոհմի ծագումնաբանության հարցում գիտություն մեջ չըջանալով վարկածներն իրարամերժ են և առայժմ հստակեցված չէ իշխանուհի Դոփի ամուսին Հասանի տոհմական պատկանելությունը: Դոփյան տոհմը միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր իշխանություններից մեկն էր և գոյատևեց մինչև XV դ. կեսերը²²:

Տեղի հայկական վերջին հզոր իշխանատոհմը Մելիք-Շահնազարյաններն էին (հիշատակվում են նաև որպես Մելիք-Ուլուքեկյաններ): Նրանք համարվում էին Դոփյան իշխանական տան ուղիղ ժառանգները և Սոթքում իշխել են XVI–XVIII դդ.: Մելիք-Շահնազարյանները Հայաստանի առաջատար մելիքական տոհմն էին, և 1606 թ. Սոթք գավառ այցելած պարսից շահ Աբաս Առաջինը հատուկ հրովարտակով նրանց հռչակում է «Արարատյան մելիքների գահերեց»²³:

Մելիք-Շահնազարյանների ժառանգները XVII դ. սկզբին հաստատվում են նաև Արցախի կենտրոնական շրջաններում՝ հիմք դնելով Վարանդայի հզոր մելիքությունը²⁴:

Թեև կան հակընդդեմ կարծիքներ, բայց չի բացառվում, որ Սոթքի Մելիք-Շահնազարյաններից էր սերում նաև XVII դարասկզբին ձևավորված և շուրջ երկու դար գոյատևած Ոսկանապատի (Գարդմանի) նշանավոր մելիքությունը:

Սոթքում արտագաղթի առաջին ալիքը և Մելիք-Շահնազարյանների ճյուղերի տարածումն Արցախում և Ուտիքում, կարծես թե, տեղի է ունենում XVII դ. սկզբին՝ պայմանավորված դեպի Սևանա լճի ավազան ջալալիների արշավանքով²⁵:

Թեև XVIII դ. կեսերին նրանք լքում են Սևանա լճի ավազանի հայրենի եզերքները, սակայն, համաձայն պահպանված արխիվային տվյալների, XIX դարասկզբին նրանք փորձում էին դատավարական ճանապարհով պարսկական, ապա նաև ցարական իշխանություններից ստանալ իրենց կալվածքներն ու վերականգնել մելիքական իրավունքներն այդ տարածքների նկատմամբ: Այս հարցում ցարական իշխանությունը, ի տարբերություն պարսիկների,

²¹ Ա. Յակոբեան. նշվ. աշխ., էջ 175–176:

²² Գ. Կիրակոսյան. Դոփյան իշխանական տան ծագման հարցի շուրջ. – ՀԽՍՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1985, № 3, էջ 77–85:

²³ Ա. Յովհաննիսեան. նշվ. աշխ., էջ 105–113, Հ. Չամչեանց. Հայոց պատմություն (սկզբից մինչև 1784 թվական), հ. Գ, Երեւան, 1984, էջ 554–555:

²⁴ Ա. Մաղալյան. Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII–XIX դդ., Երեւան, 2007, էջ 158–198:

²⁵ Առաքել Դաւրիժեցի. Գիրք պատմութեանց, աշխատասիրութեամբ Լ. Խանլարյանի, Երեւան, 1990, էջ 106:

հակված չէր աջակցել հայ իշխանական տան օրինական ժառանգներին, և արդյունքում այդ իրավունքները չի հաջողվում վերականգնել²⁶:

Հայ առաքելական եկեղեցին

Ինչպես վերը նշեցինք, տեղի իշխանները Գրիգոր Լուսավորչին դեպի Կեսարիա քաղաք քահանայապետ ձեռնադրության ուղեկցողների շարքում էին, հետևաբար, սկսած IV դարից, քրիստոնեությունն այստեղ մուտք է գործում պաշտոնապես:

Գրավոր սկզբնաղբյուրներում Սոթքում հոգևոր բնույթի իրադարձությունների հաջորդ հիշատակությանը հանդիպում ենք Հովհան Մայրապետեցու և Մովսես Դասխուրանցու աշխատություններում: Դրանցում ներկայացված են VI դարավերջին և VII դարասկզբին պատկերամարտություն աղանդի դեմ ծավալված իրադարձությունները: Սոթքը եղել է կրոնաքաղաքական այդ շարժման կենտրոններից մեկը, որտեղից քարոզիչներն անցել են նաև Արցախ: Հետագայում, սակայն, աղանդի հետևորդները ձերբակալվում են և հրաժարվում իրենց հայացքներից²⁷:

Հաջորդ հիշատակությունը վերաբերում է Ուխտանես եպիսկոպոսի՝ X դարավերջին Ծավդեացոց գավառի հունադավան հայության կրկնամկրտության իրադարձությանը, որի աշխատանքը մեզ չի հասել, ուստի դրա բովանդակության վերաբերյալ վարկածներին չենք անդրադառնա:

Այդ իրադարձությունները ցույց են տալիս, որ միջնադարյան Սոթքը, թերևս, նաև ողջ գավառը, հավանաբար, իր աշխարհագրական մեկուսի, առանձնյակ դիրքի պատճառով, որոշակի պարարտ միջավայր է եղել կրոնաքաղաքական կենտրոնախույս տարբեր հոսանքների համար:

Նույն սկզբնաղբյուրներով, սակայն, հաստատվում է նաև այն, որ կենտրոնախույս և հերձվածական մղումները հաջողության չեն հասել ու Հայ առաքելական եկեղեցու իշխանությունն անսասան է մնացել ընդհուպ մինչև XVIII դ. Սոթքի հայաթափումը:

Սոթքի եկեղեցու թեմական (եպիսկոպոսական աթոռի) պատկանելության վերաբերյալ տվյալները սակավ են: Ըստ երևույթին, IV դարից սկսած՝ գավառի հոգևոր գլխավոր կենտրոնը Մաքենյաց վանքն էր՝ քրիստոնյա Հայաստանի հնագույն և նշանակալից միաբանություններից, գրչության կենտրոններից մեկը, իսկ Սոթքի եկեղեցին պատկանել է այդ վանքի վիճակին (եպիսկոպոսական թեմին)²⁸:

X դ. Սյունյաց մետրոպոլիտական աթոռին հաստատումից հետո Մաքենյաց վանքի եպիսկոպոսական թեմն ընդգրկվում է Սյունյաց մետրոպոլիտական աթոռի կազմում և այդ կարգավիճակով շարունակում մնալ մինչև XV դ. վերջը, երբ, քաղաքական հանգամանքներով պայմանավորված, Սյուն-

²⁶ Ք. Կոստիկյան. Գեղարքունիքի Մելիք-Շահնազարյանների պատմությունից. — Մերձավոր և միջին արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXIV, Երևան, 2005, էջ 303–329:

²⁷ Ա. Գրիգորյան. Պատմական Սոթքի վերաբերյալ միջնադարյան հայ պատմիչների հիշատակությունները, էջ 186–206:

²⁸ Ա. Ղազարոսյան. Մաքենիսի գրչության կենտրոնը. — «Էջմիածին», 2006, № 1, էջ 66–70:

յաց մետրոպոլիտոսությունը տկարանում է և վերածվում է անջատ եպիսկոպոսական աթոռի²⁹:

Աշխարհագրական դիրքով, տնտեսական կապերով և քաղաքական հանգամանքներով պայմանավորված՝ Սոթքի եկեղեցին, այն է՝ Մաքենյաց վանքի եպիսկոպոսական թեմը, հաճախ կրել է Աղվանից կաթողիկոսության (XIV դարից հաճախ հիշատակվում է նաև որպես Գանձասարի կաթողիկոսություն) ազդեցությունները: Ամենայն հավանականությամբ, դրանք հատկապես ուժեղ են եղել IX–X դդ., երբ հզորացած Փառխոսի ֆեոդալական թագավորությունը Աղվանից կաթողիկոսության կենտրոնը Բերդակուրից փոխադրում է Միափոր գավառի Խամշի վանքը (ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Ճամբարակի տարածաշրջան):

Աղվանից կաթողիկոսության ազդեցությունները մեծանում են նաև XV դ.՝ հավանաբար, պայմանավորված Խաչենի իշխանության հետ Սոթք գավառի սերտ կապերով և Սյունյաց մետրոպոլիտոսության թուլացմամբ³⁰:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ XVI–XVIII դդ. Սևանա լճի հարավարևելյան ափագանը շարունակում էր ներառված մնալ Մաքենյաց վանքի վիճակում³¹:

XVIII դ. ողջ գավառի հետ լքվում է նաև Մաքենյաց վանքը: XIX դ. երկրորդ կեսին Նոր Բայազետի հայությունը փորձեր է անում վերականգնել հոգևոր կյանքը Մաքենյաց վանքում, սակայն այդ ժամանակ Մաքենիս գյուղն արդեն բնակեցված էր թուրքախոս եկվորներով, ովքեր թույլ չեն տալիս վերաբացել վանքը³²:

1836 թ. ցարական իշխանության «Պոլոթենիե»-ի ընդունումից հետո Սևանի ափագանի հոգևոր կենտրոնները ներառվում են նորաստեղծ Երևանի թեմի մեջ: Փաստացի, Սոթքի եկեղեցին չէր կազմում այդ թեմի մասը, քանի որ գյուղն արդեն բնակեցված էր մահմեդականներով, իսկ եկեղեցին չէր գործում³³:

Սոթքի եկեղեցին այժմ ներառված է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի 1996 թ. մայիսի 30-ի պաշտոնագրով ստեղծված Գեղարքունյաց թեմի կազմում, որի առաջնորդանիստը Գավառի Ս. Աստվածածին եկեղեցին է³⁴:

Հուշարձանները

Դրախտիկ գյուղից մինչև Մաքենյաց գետահովիտը ձգվող գավառի կենտրոն հանդիսացած իշխանանիստ Սոթքը, չրջակա բնակավայրերի հա-

²⁹ Ա. վրդ. Մկրտչյան. Էջեր Սյունյաց աթոռի պատմությունից, Ս. Էջմիածին, 1995, էջ 72–74:

³⁰ Թ. Հակոբյան, Ս. Մելիք-Բախչյան, Հ. Բարսեղյան. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, 1, Երևան, 1986, էջ 664, Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 42–44:

³¹ Սիմեոն Երևանցի. Զամբու, Երևան, 2003, էջ 395–396:

³² Ա. Ղազարոսյան. նշվ. աշխ., էջ 66–70:

³³ Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, էջ 140–142:

³⁴ Կ. Մաթևոսյան. Հայաստանի թեմերը. պատմություն և արդիականություն.— «Էջմիածին», 1998, № 2–3, էջ 185–190, Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, էջ 205:

մեմատություն, աչքի է ընկնում միջնադարյան հուշարձանների որոշակի խտություն, կառույցների և կոթողների կերտման բարձր վարպետություն:

Մյուս կողմից՝ Սոթքը ակնհայտ ծայրագավառ է Սևանի արևմտյան ավազանի ու, հատկապես, Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական շրջանների, մասնավորապես՝ Արարատյան դաշտի նկատմամբ, և մշակութային երևույթներն այստեղ երբեմն դրսևորվում են ժամանակագրորեն ավելի ուշ, աչքի են ընկնում առավել համեստությամբ ու պարզությամբ:

Սոթքի հուշարձանների երկարամյա պեղումները ցույց են տվել, որ գյուղի և շրջակայքի հուշարձանները թվագրվում են մոտ մ. թ. ա. III հազարամյակից մինչև մ. թ. XVIII դարը: Դրանք ամրոցներ են, բնակատեղիներ, դամբարաններ, եկեղեցիներ, գերեզմաններ, քարավանատուն և առանձին գտնված կոթողներ (հիմնականում խաչքարեր ու տապանաքարեր):

Միաժամանակ ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ կա ակնհայտ հակասություն միջնադարյան գրավոր սկզբնաղբյուրներում հիշատակված հուշակավոր քաղաքագյուղ/մայրաքաղաք³⁵ Սոթքի ու միջնադարյան հուշարձանների և քրիստոնեական կոթողների այն համեստ ու աղքատիկ պատկերի միջև, որով այժմ ներկայանում է գյուղը:

Նշված հանգամանքի, թերևս, գլխավոր պատճառը XVIII դ. տեղի հայաթափումը և շուրջ երկու հարյուրամյակ մահմեդականներով բնակեցված լինելն է: Այս առումով Սոթքի հետ զուգահեռներ կարելի է տանել Ադրբեջանի տարածքում գտնվող Կուր գետի աջափնյա գավառների, Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի տարածքից դուրս մնացած պատմական Սյունիքի և Արցախի գավառների, Նախիջևանի երբեմնի հարյուրավոր հայկական բնակավայրերի հետ, որոնցում հայկական հետքը ոչնչացված է մեծ ջանասիրությամբ:

Սոթքի վերաբերյալ կան ուշագրավ տվյալներ այն մասին, որ XIX դ. կեսերին գյուղն իրենից ներկայացնում էր մեծ գյուղաքաղաքի ավերակներ³⁶:

Այդտեղ պահպանված միջնադարյան հուշարձաններն են՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցին, գերեզմանատունը, գերեզմանատան վերածված ամրոցը, քարավանատունը, գյուղի տարբեր վայրերում հայտնաբերված կոթողները:

Ս. Աստվածածին եկեղեցի (նկ. 1, 2): Գտնվում է գյուղի կենտրոնում (աշխարհագրական կոորդինատները՝ N 40°12'0.19" E 45°51'54.29"): Չորս մույթերով եռանավ բազիլիկ կառույց է՝ գույգ ավանդատներով: Արևմտյան պատին պահպանվել է 1276 թ. շինարարական բնույթի արձանագրություն, որտեղ նշված է, որ Հասան իշխանի և իշխանուհի Մամքանի օգնությամբ Առաքելը շինեց եկեղեցին³⁷:

Եկեղեցու որմերին ագուցված խաչքարերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այնտեղ կան XVI–XVII դարասկզբի արձանագիր խաչքարեր: Այդ համատեքստում եկեղեցու ներսում հյուսիսային պատի մոտ, և կարծես թե իր նախնական տեղում գտնվող 1645 թ. արձանագիր տապանաքարի առկա-

³⁵ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1641–1660 թթ.), Հ. Գ, կազմ.՝ Վ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, Երևան, 1984, էջ 260–262:

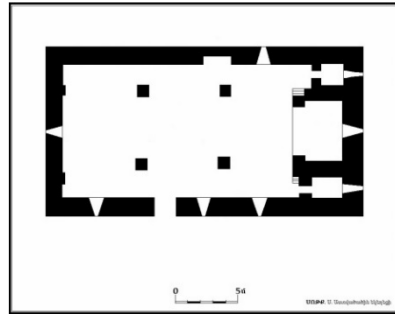
³⁶ Ս. Զ ա լ ա լ յ ա ն ց. Ծանապարհորդություն ի մեծն Հայաստան, մաս Ա, Բ, Երևան, 2016, էջ 312:

³⁷ Ս. Բ ա Ր խ ու գ ա Ր յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 328–329:

յուլիոսներ թույլ է տալիս ենթադրել, որ եկեղեցու վերջին վերակառուցումը, ամենայն հավանականությամբ, տեղի է ունեցել XVII դ. առաջին կեսին:

Նկ. 1. Սոթքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին:

Նկ. 2. Սոթքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու հատակագիծը:

Եկեղեցու որմերին պահպանված շուրջ երկու տասնյակ արձանագրություններից բացի, չափազանց ուշադրով են հայերեն «Թ» և «Ս» տառերի տեսքով վարպետանշանները համապատասխանաբար 12 և 8-ական օրինակներով:

Գերեզմանատուն (նկ. 3): Գտնվում է եկեղեցուց 400 մ արևմուտք (աշխ. կոորդինատները՝ $N 40^{\circ}11'58.89''$ $E 45^{\circ}51'37.69''$): Երբեմնի ընդարձակ գերեզմանատանից պահպանվել են XIII–XVII դդ. շուրջ երկու տասնյակ կոպտատաշ տապանաքարեր, խաչքարեր և պատվանդաններ՝ հիմնականում իրենց նախնական դիրքից տեղաշարժված և դյուղամիջյան ճանապարհի եզրին կուտակված³⁸:

Նկ. 3. Միջնադարյան գերեզմանոցի ընդհանուր տեսքը:

Ամրոց/գերեզմանատուն: Վաղ միջնադարյան ամրոցի ավերակները գտնվում են եկեղեցուց 200 մ հարավ-արևելք՝ շուրջ 1,5 հա տարածք զբաղեցնող բլրի վրա (աշխ. կոորդինատները՝ $N 40^{\circ}11'53.26''$ $E 45^{\circ}51'59.39''$): Պահպանվել են ամրոցի տարբեր հատվածների պարսպի հիմնապատերը և ներքին կառույցների որոշ մնացորդներ:

Պեղումները ցույց են տվել, որ ամրոցը մ. թ. I դարերում կարևոր կետ է եղել Մետաքսի մեծ ճանապարհի ճյուղերից մեկի՝ Դվին–Պարտավ առևտրական ճանապարհի սոթքյան հատվածում և վերահսկել այդ հատվածը: Ամրոցի ավերումից հետո՝ հավանաբար IV–VII դդ. միջակայքում, բլուրը վերածվել

³⁸ Նույն տեղում:

է գերեզմանատան: Թեև բլրի վրա չեն պահպանվել գերեզմանական կոթողներ, սակայն 2014 և 2020 թթ. պեղումների ժամանակ բացվեցին քրիստոնեական դիրքով տաանյակ թաղումներ, որոնք ռադիոածխածնային անալիզի արդյունքում ստացված տվյալներով թվագրվեցին հիմնականում XV–XVII դդ.:

Շրջակայքի տեղագնություն արդյունքում հայտնաբերվեցին մի քանի տապանաքարեր, որոնք, ամենայն հավանականությամբ, ծագում են բլրի տարածքից:

Պահպանվել է նաև 1970-ական թթ. արված գերեզմանատան վերջին կանգուն խաչքարի լուսանկարը, որի գտնվելու վայրն այժմ անհայտ է³⁹ (նկ. 4):

Ճանապարհային կայան (թերևս, քարավանատուն) (նկ. 5): Քարավանատան տպավորություն թողնող ուղղանկյունաձև, 13,5 x 9,5 մ չափերով կառույցը գտնվում է Սոթքի ոսկու հանքի տարածքում գյուղից 6 կմ հյուսիս (աշխ. կոորդինատները՝ N 40°13'19.64" E 45°57'39.80"): Միանավ կառույցի մուտքն արևմտյան կողմից է, պատերը սրբատաշ են՝ կիսով չափ հողի մեջ թաղված, ծածկը՝ փլուզված: Շուրջը տարածվում են բազմաթիվ կառույցների հողածածկ ավերակներից բաղկացած ընդարձակ բնակատեղիի հետքերը:

Նկ. 4. Ամրոցի գերեզմանատան վերջին կանգուն խաչքարը XIII դ. (տես L. Azarian, A. Manoukian. Նշվ. աշխ., էջ 46):

Նկ. 5. Սոթքի քարավանատան ավերակները:

Մեծ հավանականությամբ, ի դեմս միջնադարում հայտնի Սոթքի լեռնանցքի անմիջապես դռանը կանգնած այս կառույցի և շրջակա ավերակների, գործ ունենք հայկական և արաբական սկզբնաղբյուրներից հայտնի Սոթքի (Ջաութի) քարավանատան ու ճանապարհային կայան/ առևտրավայրի հետ, որտեղ հանգրվանում էին Դվինից Պարտավ մեկնող և վերադարձող քարավանները: Վաղ միջնադարյան ժամանակներից գոյություն ունեցած կայան-քարավանատունը, ըստ երևույթին, չարունակել է այդ գործառույթն իրական

³⁹ Նույն տեղում, էջ 331, L. Azarian, A. Manoukian. Khatchkar, Documents of Armenian Architecture, 2. Milano, 1977, p. 46.

նացնել ընդհուպ մինչև XX դ., իսկ այժմ ամբողջությամբ լքված է և մոռացության մատնված⁴⁰:

Խաչքար: Գտնվում է Հասանսու (Հասանի աղբյուր) թաղամասից 3 կմ հյուսիս: Բարձրությունը՝ 230 սմ (նկ. 6): Հաշվի առնելով խաչքարի հորինվածքային չափազանց մեծ նմանությունը Սոթքի ամրոց-գերեզմանատան խաչքարին, չբացառելով նաև, որ դրանք կարող էին նույն վարպետի գործերը լինել՝ կարելի է թվագրել XIII դարավերջով:

Նկ. 6. Խաչքար, XIII դ.:

Ընդհանրապես, Սոթքի տարածաշրջանը եղել է միջնադարյան Հայաստանի խաչքարագործական կարևոր կենտրոններից, որտեղ ձևավորվել էր, այսպես կոչված, Սոթք-Գեղարքունիքի դպրոցը: Խաչքարագործական այս դպրոցին բնորոշ է որպես հումք անդեզիտային և բազալտային ապարների ընտրությունը, որով հարուստ են Գեղամա ու Վարդենիսի լեռները, խաչքարերի մոնումենտալությունը և հորինվածքի պարզությունը: Դպրոցը նաև ունի միջնադարյան տապանաքարային արվեստի առաջատար կենտրոններից մեկն է: Բնորոշվում է աշխարհիկ թեմատիկայով պատկերաքանդակների առատությամբ և կատարողական բարձր արվեստով⁴¹:

Օրորոցաձև տապանաքար: Գտնվում է Ս. Աստվածածին եկեղեցուց 10 մ արևմուտք (նկ. 7, 8): Առաջինը, որով աչքի է ընկնում տապանաքարը, այն է, որ, ըստ արձանագրության, սա դրված է եղել Մալաքի որդիներ Մխիթարի և Դուրասանի գերեզմանին: Այս իրողությունը միջնադարյան Հայաստանում երբեմն հանդիպող այն դեպքերից է, երբ հարազատները միաժամանակ են մահացել որևէ պատահարից կամ զոհվել/անհետ կորել են կռվում և նրանց հիշատակի համար մեկ տապանաքար է դրվել:

Տապանաքարը հետաքրքրական է նաև նրանով, որ հակառակ նիստին պատկերված է «ուսումնառության» տեսարան, որտեղ կերպարը ձեռքին ունի «այբբենարան»-պնակիտ՝ «Ա, Բ, Գ, Դ, Ե, Զ» գրությունը, ինչը հայ

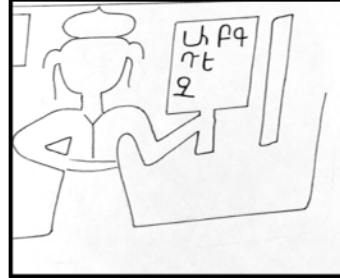
⁴⁰ Ս. Բարխուդարյան. նշվ. աշխ., էջ 8, Ա. Գրիգորյան. Նոր հետազոտություններ Սոթքում և Զառնիկ կայան-քարավանատան տեղադրության խնդիրը, Երևան, 2016, էջ 66–71:

⁴¹ Հմմտ. Հ. Պետրոսյան. Խաչքար. ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Երևան, 2007:

միջնադարյան տապանաքարային պատկերազրույթյան մեջ բացառիկ երևույթ է⁴²:

Նկ. 7. Մխիթարի և Դուրասանի տապանաքարը, 1687 թ.:

Նկ. 8. «Այբբենարան» — պնակիտի գրչանկարը:

Տապանաքար: Հայտնաբերվել է Վարդենիս—Մարտակերտ ճանապարհի շինարարական աշխատանքների ժամանակ՝ 2014 թ. (նկ. 9): Տապանաքարն աչքի է ընկնում հարուստ պատկերազրույթյամբ՝ քանդակված երեք նիստերին: Գլխավոր պատկերաքանդակը հափազանց մանրամասնորեն և ռեալիստորեն պատկերված որսի տեսարանն է:

Ուշագրավը սակայն այն է, որ տապանաքարի մյուս լայներես նիստի պատկերաքանդակն ակնհայտորեն անավարտ տեսք ունի, իսկ կողային նիստերից մեկը հարթեցված է և դատարկ թողնված: Տպավորություն է, որ վարպետը սկսել, բայց ավարտին չի հասցրել աշխատանքը: Տապանաքարի պատկերազրույթյան և ոճաբանական մանրամասների քննությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ, ամենայն հավանականությամբ, դա XVIII դ. աշխատանք է, իսկ անավարտությունը պայմանավորված է Սոթքի հայ բնակչության արտագաղթով:

Տապանաքար: Հայտնաբերվել է 2014 թ.՝ գյուղապետարանի բակից շինարարական աշխատանքների ժամանակ (նկ. 10): Փոքրիկ տապանաքարն աչքի է ընկնում հաղթահանելի և կենդանամարտի տեսարաններ ներկայացնող պատկերաքանդակներով: Տապանաքարը եղծված է, լրջորեն վնասված են պատկերաքանդակները:

Ուշագրավ է կենդանամարտի տեսարան պատկերող քանդակի վերևի արաբատառ արձանագրությունը: Պահպանվել են արձանագրության միայն առաջին 3 տառերը «... Շ Լ», որ, կարծես թե, ընթերցվում են «ՄԱՋ ...», և կարող էր արական Մաջիդ անձնանունը լինել: Տապանաքարի պատկերազրույթյունն ակնհայտորեն ունի քրիստոնեական թեմատիկա և, ըստ երևույթի, հայ վարպետի աշխատանք է, սակայն դժվար է մեկնաբանել արաբական գրի առկայությունը:

⁴² Ա. Գրիգորյան. Սոթք—1 ամրոցը և Դվին—Պարտավ առևտրական ճանապարհի սոթքյան հատվածը, էջ 56–64:

Ըստ ամենայնի, տապանաքարը կարելի է թվագրել XVII–XVIII դդ., երբ Սոթքում հայկական իշխանությունը սկսել էր անկում ապրել, իսկ մահմեդականների ասպատակությունները դեպի Սոթք սկսել էին հաճախանալ:

Նկ. 9. Տապանաքար, հավանաբար, XVIII դ.:

Նկ. 10. Տապանաքար արաբատառ արձանագրությամբ, հավանաբար, XVII–XVIII դդ.:

Ջրաղացքար: Սոթք գետի աջ ափին գտնվող միջնադարյան ջրաղացքարը, ենթադրվում է, որ եղել է գետափի այդ հատվածում գոյություն ունեցած միջնադարյան ջրաղացքարը (նկ. 11):

Սյան քարե խարխա: Հավանաբար եղել է տարածքում գոյություն ունեցած գլխատան սյուներից մեկի հիմնախարխա (նկ. 12):

Նկ. 11. Ջրաղացքար:

Նկ. 12. Սյան քարե խարխա:

Սոթքից տեղափոխված խաչքարեր

Երբեմնի իշխանանիստ Սոթքը ցարական և խորհրդային ժամանակներում գրավել է հայկական մշակույթն ուսումնասիրողների ու այդ կողմերով ճանապարհորդած հոգևորականների ուշադրությունը, նրանց մղել ագրեսիվ մահմեդականներով բնակեցված տարածքից այդ կոթողներից որոշները տեղափոխելու և այդ կերպ կորստից փրկելու ֆայլերի:

Տարբեր տարիների Սոթքից այլ վայրեր են տեղափոխվել մի շարք արժեքավոր գործեր:

Քառակող կոթող: Բարձրությունը՝ 272 սմ: Արձանագիր: 1628 թ.: Կերտվել է ի հիշատակ Պային: 1903 թ. առաջ հայտնի չէ, թե կոնկրետ երբ է Ե. Լալայանը տեղափոխել Թիֆլիսի Կովկասյան թանգարան⁴³:

Քառակող կոթող: Բարձրությունը՝ 306 սմ: Արձանագիր: 1653 թ.: Կերտվել է ի հիշատակ Քամալին: Գտնվել է նախորդ կոթողի մոտ: Վերջինիս հետ Ե. Լալայանը տեղափոխել Թիֆլիսի Կովկասյան թանգարան:

Քառակող կոթող: Բարձրությունը՝ 300 սմ: Արձանագիր: 1653 թ.: Կերտվել է ի հիշատակ տեր Մելիքսեթի: Հեղինակը քարգործ Զոհրապն է: Գտնվել է Սոթքի գերեզմանատանը: 1911 թ. Մեսրոպ վարդապետ Տեր-Մովսիսյանը տեղափոխել է Էջմիածին⁴⁴ (նկ. 13):

Նկ. 13. Քառակող կոթող, 1653 թ.: 1911 թ. Սոթքից տեղափոխվել է Էջմիածին (լուս.՝ Ա. Հարությունյանի):

Նկ. 14. Խաչքար, հավանաբար, XVIII դ., Սոթքից տեղափոխվել է Էջմիածին (լուս.՝ Ա. Հարությունյանի):

Վերը նշված երեք կոթողները համարվում են ուշ միջնադարյան խաչքարային արվեստում բացառիկ տիպ և այլ տարածաշրջաններից հայտնի չեն⁴⁵:

Խաչքար: Հավանաբար, XVIII դ. սկիզբ: Սոթքում գտնվելու կոնկրետ վայրն անհայտ է, հետագայում տեղափոխվել է Էջմիածին (տեղափոխման վերաբերյալ մանրամասներ հայտնի չեն)⁴⁶ (նկ. 14): Անավարտ աշխատանք է: Խաչքարի վերին մասի պատկերաքանդակները կիսատ են մշակված, իսկ վերին ձախ կողմի ազատ հատվածում, ամենայն հավանականությամբ, պիտի լինեին հանգուցյալի դիմաքանդակը:

⁴³ Ե. Լալայան. Նոր-Բայազետի գաւառ կամ Գեղարքունիք: Տեղագրութիւն, Մազրայի գիւղ. հասարակութիւն. — «Ազգագրական հանդէս», գիրք XIX, № 1, էջ 21–30, Ս. Կարապետյան. Կովկասյան թանգարանի հայկական հավաքածուն, Երևան, 2004, էջ 78–81:

⁴⁴ Ա. Հարությունյան. Վաղարշապատ: Վանքերը և վիմական արձանագրությունները, Ս. Էջմիածին, 2016, էջ 114–115:

⁴⁵ Հ. Պետրոսյան. նշվ. աշխ., էջ 221:

⁴⁶ Տ. Արարատ քահանա Պողոսյան. Ս. Էջմիածին. թանգարան բաց երկնքի տակ (պատկերազարդ ուղեցույց), Ս. Էջմիածին, 2015, էջ 171:

Հիմնախաչից ներքև պատկերված է Սուրբ Ծննդյան և Տաճարին Ընծայման տեսարան, որը բացառիկ երևույթ է միջնադարյան խաչքարային պատկերաքանդակում: Խաչքարը, թերևս, կարելի է համարել XVIII դ. սկզբների գործ, իսկ անավարտությունը բացատրել Սոթքի հայ բնակչության արտագաղթով⁴⁷:

Եզրակացություն

Բնակավայրի պատմության և հայկական հուշարձանների ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ միջնադարյան Սոթքը Սևանա լճի հարավարևելյան ավազանի մշակութային ու վարչաքաղաքական գլխավոր կենտրոնն էր, ինչպես նաև Արարատյան դաշտը Կուրի ավազանին կապող ռազմավարական ճանապարհի կարևոր հանգրվան: Այն իշխանանիստն էր «Ծաղկացող իշխանության», Սոդացի նախարարական տան, Դոմիյան և Մելիք-Շահնազարյան իշխանների:

Սոթքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին պատկանում էր Հայ առաքելական եկեղեցու Մաքենյաց թեմին, որը Հայ առաքելական եկեղեցու հնագույն միաբանություններից մեկն էր:

Սոթքի մշակութային և քաղաքական վերելքի դադարժանակետը XIII–XVII դարերն էին: XVII դարակեսից սկսվում է սրընթաց անկումը, իսկ XVIII դարում վերջնականապես լքվում:

Ավետիս Գրիգորյան – ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Հայաստանի միջնադարյան հնագիտության բաժնի կրտսեր գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ միջնադարյան Հայաստանի հնագիտություն, XVIII–XX դդ. հայոց պատմություն: Հեղինակ է չուրջ 25 հոդվածի: grigoryan.avetis.9@gmail.com

REFERENCES

- Alishan Kh. Sisakan: Teghagrutian Siuneats ashkharhi, Venetik, 1893 (In Armenian).
 Arakel Davrizhetsi. Girk patmuteants, ashkhata sirutyamb L. Khanlaryani, Yerevan, 1990 (In Armenian).
 Azarian L., Manoukian A. Khatchkar, Documents of Armenian Architecture, 2, Milano, 1977.
 Baghmanyany V. Hay-dsateri dsagume. – vanuhiblog.wordpress.com (In Armenian).
 Barkhudaryan S. Gegharkunik. – “Divan hay vimagrutyan”, pr. IV, Yerevan, 1973 (In Armenian).
 Chamcheants H. Hayots patmutiun (skzbits minchev 1784 tuakane), h. G, Yerevan, 1984 (In Armenian).
 Ghazarosyan A. Makenisi grchutyan kentron. – “Edjmiadsin”, 2006, № 1 (In Armenian).
 Grigoryan A. Nor hetazotutyunner Sotkum yev Zautis kayan-karavanatan teghadrutyan khndire, Yerevan, 2016 (In Armenian).

⁴⁷ Հ. Պետրոսյան. *Նշվ. աշխ., էջ 219–221*:

- Grigoryan A. Norahayt vimagrer Sotki taradsashrdjanits. – Sedrak Barkhudaryan – 120 (gitakan hodvadsneri zhoghovadsu), Yerevan, 2019 (In Armenian).
- Grigoryan A. Sotk-1 amrotse yev Dvin-Partav arevtrakan janaparhi sotkian hatvadse. – Hnagitutyan yev azgagrutyan instituti ashkhatutyunner, 3, Yerevan, 2019 (In Armenian).
- Grigoryan A. Patmakan Sotki veraberyal midjnadaryan hay patmichneri hishatakutyunnere. – PBH, 2020, № 2 (In Armenian).
- Hakobyan T., Melik-Bakhshyan S., Barseghyan H. Hayastani yev harakits shrdjanneri teghanunneri bararan, 1, Yerevan, 1986 (In Armenian).
- Hakobyan A., Mandalyan N., Hambardzumyan A., Podpomogova A. Shrkaka mijavayre yev bnakan pasharnere Hayastani Hanrapetutyunum 2019 tvakanin: Vijakagrakan zhoghovadsu, Yerevan, 2020 (In Armenian).
- Hayeren dzeragreri ZhE dari hishatakaranner (1641– 1660 tt.), h. G, kazm. V. Hakobyan, Yerevan, 1984 (In Armenian).
- Harutyunyan A. Vagharshapat. Vankere yev vimakan ardzanagrutyunnere, S. Edjmiadsin, 2016 (In Armenian).
- Harutyunyan H. Nor-Bayazeti gavare 1828–1913 tt., Yerevan, 2008 (In Armenian).
- Harutyunyan H. Nor-Bayazeti gavare 1914–1920 tt., Yerevan, 2012 (In Armenian).
- Harutyunyan V. Azganver djankeri hanragumare, Yerevan, 1999 (In Armenian).
- Jalalyants S. Janaparhordutyun i metn Hayastan, mas A, B, Yerevan, 2016 (In Armenian).
- Kalantar A. Hayastani hnutyunneri pahpanutyan komite, Yerevan, 1931 (In Armenian).
- Karapetyan S. Kovkasyan tangarani haykakan havakadsun, Yerevan, 2004 (In Armenian).
- Karapetyan S. Hyusisayin Artsakh, Yerevan, 2004 (In Armenian).
- Kirakosyan G. Dopyan ishkhanakan tan dsagman hartsj shurdj. – HKhSH GA “Lraber hasarakakan gitutiunneri”, 1985, № 3 (In Armenian).
- Korkotyan Z. Khorhrdayin Hayastani bnakchutyune verdjin haryuramyakum (1831–1931), Yerevan, 1932 (In Armenian).
- Kostikyan K. Gegharkuniki Melik-Shahnazaryanneri patmutyunits. – Merdzavor yev mijin arevelki yerkrner yev zhoghovurdner, XXIV, Yerevan, 2005 (In Armenian).
- Kristonya Hayastan hanragitaran, Yerevan, 2002 (In Armenian).
- Lalayan E. Nor-Bayazeti gavar kam Gegharkunik: Teghagrutian, Mazrayi gyugh. hasarakutian. – “Azgagrakan handes” (Tiflis), 1910, girk XIX, № 1 (In Armenian).
- Lalayan E. Sevan. – “Azgagrakan handes” (Tiflis), 1910, girk XIX, № 1 (In Armenian).
- Maghalyan A. Artsakhi melikutyunnere yev melikakan tnere XVII–XIX dd., Yerevan, 2007 (In Armenian).
- Matevosyan K. Hayastani temere. patmutyun yev ardiakanutyun. – “Edjmiadsin”, 1998, № 2– 3 (In Armenian).
- Miridjanyan D., Grigoryan A. Midjnadaryan Sotke noraguyn hnagitakan hetazotutyunneri luysj nerko. – “Edjmiadsin”, 2018, № 3 (In Armenian).
- Movsisi Khorenatsvoy Patmutiun Hayots, ashkhat. M. Abegheani yev S. Yrutiunani, Tpgis, 1913 (In Armenian).
- Mkhitar Ayrivanetsi. Patmutiun zhamanakagrakan, S. Peterburg, 1867 (In Armenian).
- Mkrtychyan A. vrd. Edjer Syunyats atori patmutyunits, S. Edjmiadsin, 1995 (In Armenian).

- Petrosyan H. Khachkar. dsagume, gordsaruyte, patkeragrutyune, imastabanutyune, Yerevan, 2007 (In Armenian).
- T. Ararat kahana Poghosyan. S. Edjmiadsin. tangaran bats erknki tak (patkerazard ughetsuyts), S. Edjmiadsin, 2015 (In Armenian).
- Simeon Yerevantsi. Djambir, Yerevan, 2003 (In Armenian).
- Smbateants M. Teghagir Gegharkuni dsovazard gavari, vor ayzhm Nor-Bayazit gavar, Vagharshapat, 1895 (In Armenian).
- Stepannos Orbelean. Patmutiun nahangin Sisakan, Tiflis, 1910 (In Armenian).
- Ulubabyan B. Patma-ashkharhagrakan jshgrtumner. – “Banber Yerevani hamalsarani”, 1971, № 1 (In Armenian).
- Ulubabyan B. Khacheni ishkhanutyune X–XVI darerum, Yerevan, 1975 (In Armenian).
- Ukhtanes episkopos.– Matenagirk Hayots, h. ZhE, Zh dar. Patmagrutium, girk B, Yerevan, 2011 (In Armenian).
- Yakobean A. Arkayatohmern u ishkhanatohmere bun Aghuankum yev Hayots Arevelits koghmankum antikits minchev ZhG dar (patma-aghbyuragitakan knnutiun), Yerevan, 2020 (In Armenian).
- Yovhannisean A. Geghamay yev Dsaray melikneri tohme. – “Banber Hayastani gitakan instituti”, girk A. yev B., 1921–1922 (In Armenian).

КНЯЖЕСКАЯ РЕЗИДЕНЦИЯ СОТК: ИСТОРИЯ И ПАМЯТНИКИ

АВЕТИС ГРИГОРЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: Сотк, средневековые, культура, христианство, памятники, раскопки, крепость, церковь, хачкар, надпись, княжеский род.

Село Сотк находится на юго-востоке Гехаркуникской области Республики Армения. По версии историка Ст. Орбеяна, имя населенного пункта происходит от названия холодного ветра, дующего от горного перевала до Севана.

Об армянской принадлежности средневекового Сотка свидетельствуют не только около двух десятков армянских средневековых письменных первоисточников, но и исторические памятники в окрестностях села – церкви, хачкары, армянские надписи. Соткская церковь принадлежала епархии монастыря Макеняц Армянской апостольской церкви, который был одним из древнейших орденов армянской церкви.

Средневековый Сотк был главным культурным и административно-политическим центром юго-восточного бассейна озера Севан, важным участком стратегической дороги, связывающей Араратскую долину с бассейном Куры. Это были княжеские дома Цавдеаци, Содаци, Дофян и Мелик-Шахназарян. Кульминацией культурного и политического подъема Сотка стали XII–XVII века.

Вследствие частых турецко-персидских войн и нашествий кочевников в XVIII веке в Сотке почти не остается армян. После перехода Восточной Армении под российское господство село заселяется в основном мусульманами, переселившимися сюда из разных провинций Елизаветпольской губернии, которые по государственному принуждению переходят к оседлому образу жизни. Исследования показывают, что мусульмане, обосновавшиеся в селе в XIX–XX вв., злостно уничтожали или повреждали армянские/христианские памятники, пытаясь стереть оттуда армянский след. Это однако, по большому счету, не удалось, поскольку армянская принадлежность села очевидна и сейчас.

Аветис Григорян – младший научный сотрудник отдела средневековой археологии Армении Института археологии и этнографии НАН РА. Научные интересы: археология средневековой Армении, история Армении XVIII–XX вв. Автор около 25 статей. grigoryan.avaxtis.9@gmail.com

PRINCE RESIDENCE SOTK: HISTORY AND MONUMENTS

AVETIS GRIGORYAN

Summary

Key words: Sotk, Middle Ages, culture, Christianity, monuments, excavations, fortress, church, khachkar, inscription, princely family.

Sotk village is located in the south-east of Gegharkunik province of the Republic of Armenia. According to Stepanos Orbelyan, the name of the settlement originates from the name of the cold wind blowing from the mountain pass to Sevan.

The Armenian identity of medieval Sotk is evidenced not only by about two dozen Armenian medieval written sources, but also by historical monuments in the vicinity of the village – churches, khachkars, Armenian inscriptions. The church of Sotk belonged to the Diocese of the Makenyats Monastery of the Armenian Apostolic Church, which was one of the oldest orders of the Armenian Church.

Medieval Sotk was the main cultural and administrative-political center of the southeastern basin of Lake Sevan, an important section of the strategic route connecting the Ararat valley with the Kur basin. These were the princely houses of Tsavdeatsi, Sodatsi, Dopyan and Melik-Shahnazaryan.

The culmination of the cultural and political upsurge of Sotk was the 12th–17th cc.

As a result of the frequent Turkish-Persian wars and the invasions of nomads in the 18th c., almost no Armenians remained in Sotk. Upon Eastern Armenia's passing under Russian domination, the village was populated mainly by Muslims

who moved here from different regions of the Elizavetpol province, who, by state compulsion, were moving to a sedentary lifestyle.

Studies show that Muslims who settled in the village in the 19th-20th cc. maliciously destroyed or damaged Armenian/Christian monuments, trying to erase the Armenian trace from there. However, this, by and large, did not succeed, since the Armenian identity of the village is obvious even now.

*Avetis Grigoryan – Junior Researcher at the NAS RA Institute of Archaeology and Ethnography. Scientific interests: archaeology of medieval Armenia, history of the 18th-20th cc. Author of about 25 articles.
grigoryan.avetis.9@gmail.com*